

DE GESCHEPERDE SCHAAPSKUDDE

KENNISCENTRUM

IMMATERIEEL

ERFGOED

NEDERLAND

HOEDER VAN HET
LEVEN OP DE HEI

INHOUDSOPGAVE

Hoeder van het leven op de hei	3
Gescheperde schaapskudden	5
Het heidelandschap	6
> Ontstaan van de hei	6
De herder	8
> Begrazen	8
> Maatwerk in beheer	8
> Gescheperd versus gerasterd	9
Herderskennis	10
> De herder als landschapsarchitect	10
> Begrazingsplannen	10
Meerwaarde van de gescheperde schaapskudden	12
> Toerisme	12
> Schapenmest	12
> Heidewol	13
> Natuureducatie	13
Uitdagingen voor de toekomst	14
> Schrale financiën	14
> Overdracht van herderskennis	15
> Terugkeer van de wolf	15
Per seizoen	17

Uitgave van Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN).

KENNISCENTRUM

IMMATERIEEL

ERFGOED

NEDERLAND

KIEN coördineert sinds 2012 de implementatie van het 2003 UNESCO Verdrag in Nederland. KIEN helpt beoefenaars van immaterieel erfgoed met het borgen (ontwikkelen, promoten, doorgeven) van hun immaterieel erfgoed, onder andere door de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland. Daarnaast werkt KIEN aan kennisontwikkeling ten behoeve van de praktijk van borging van immaterieel erfgoed.

Afbeelding 1. Het houden van gescheperde schaapskuddes in Drenthe. Foto: Stichting Behoud Drentse Schaapskudden / KIEN.

De gescheperde schaapskudde: hoeder van het leven op de hei

Al vele eeuwen trekken herders samen met hun schaapskudde en herdershonden door het Nederlandse heidelandschap. Niet alleen is het prachtig om te zien, ook spelen deze 'gescheperde' schaapskudden – die dus geleid en bewaakt worden door een herder – een belangrijke rol in het beheer en behoud van de biodiversiteit op de heidevelden. De rol van deze schaapskudden in het natuurbeheer is veranderd ten opzichte van de vorige eeuwen.

Tot 1900 werden de honderden schaapskudden met name gewaardeerd om hun mest, wol, melk en vlees. Tegenwoordig zijn er nog zo'n negentig gescheperde schaapskudden in Nederland. Zij beheren het leven op de hei in opdracht van verschillende organisaties en particulieren. Dit doen ze door de heidelandschappen selectief te begrazen. De herder stuurt de schaapskudde aan. De gewenste en bijzondere planten worden gemeden door sturing van de herders. Zonder heidebeheer met de gescheperde schaapskudden zou het heidelandschap zijn unieke karakter en rijke biodiversiteit verliezen. Ondanks het belang van de gescheperde schaapskudde, staat de herder onder (voornamelijk financiële) druk.

Hierdoor heeft de herder moeite met het levend houden van het herdersvak en daarmee het behoud van de schaapskudden.

Gescheperde schaapskudden staan op de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland (zie kader beneden). Herders van de schaapskudden houden met grote kundigheid een eeuwenoude traditie in ere en bezitten kennis van de natuur die waardevol is om biodiversiteitsverlies tegen te gaan. Dit is belangrijk omdat de biodiversiteit in Nederland in korte tijd rap afneemt. Er zijn steeds minder plant- en diersoorten in ons landschap te vinden. Veelal is dit het gevolg van menselijke activiteiten, zoals intensieve bewerking van het land en stikstofdepositie. Vooral de laatste heeft een negatief effect op de heide. De grond verliest hierdoor zijn voedingsarme karakter, waardoor heide er minder goed kan gedijen. Hoe de gescheperde schaapskudden positief kunnen bijdragen aan de biodiversiteit, verdient meer aandacht bij beleidsmakers en een breed publiek. In deze brochure is daarom beschreven wat hun bijdragen aan het behoud van biodiversiteit in het Nederlandse heidelandschap inhoudt.

Gescheperde schaapskudden in de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland

Het houden van gescheperde schaapskudden in Drenthe is sinds 2015 bijgeschreven in de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland. Dit gebeurde op initiatief van particuliere stichtingen, waaronder Stichting Behoud Drentse Schaapskudden (SBDS). De SBDS behartigt de belangen van de aangesloten stichtingen en de betrokken terreinbeheerders met schaapskudde(s). Tegenwoordig zijn negen schaapskudden met hun herders betrokken. Sinds 2016 staat ook de **Schaapherder met traditionele**

landschaaprasen als ambacht op de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland. De **Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland** bevat immaterieel erfgoed waarvan de erfgoedgemeenschap, groep of individu een borginsplan heeft geschreven om het erfgoed toekomst te geven. Dit plan is getoetst door een onafhankelijke toetsingscommissie. De erfgoedzorg wordt periodiek geëvalueerd.

Wat is immaterieel erfgoed?

Immaterieel erfgoed is levend erfgoed. Naar het Unesco Verdrag inzake de bescherming van immaterieel erfgoed is immaterieel erfgoed verdeeld in vijf domeinen: festiviteiten, rituelen, sociale praktijken; spreken, zingen en vertellen; uitvoerende kunsten; traditioneel vakmanschap/ambachten; kennis en gebruiken rondom natuur en universum. Immaterieel erfgoed geeft beoefe-

naars een gevoel van identiteit en continuïteit. Het erfgoed wordt steeds opnieuw vormgegeven in samenhang met maatschappelijke veranderingen en in interactie met de sociale omgeving en van generatie op generatie doorgegeven. Immaterieel erfgoed is continu onderhevig aan culturele dynamiek. Om in de toekomst te kunnen blijven bestaan, zal het moeten meebewegen

met de tijd, in wisselwerking met maatschappelijke tendensen. Dat is niet altijd even makkelijk. In het huidige tijdsgewricht hebben we te maken met zorgen over milieu en klimaat, waardoor de verduurzaming van onze levensstijl hoog op de agenda staat. Dat betreft ook ons immaterieel erfgoed.

Gescheperde schaapskudden

De heide onder druk

Het beheer en behoud van een biodivers heideland is niet altijd het hoofddoel van schaapherders geweest. Tot aan het jaar 1880 verdienden honderden schaapherders de kost met de verkoop van verschillende producten van de schapen, zoals mest, vlees, wol en zelfgebreide sokken. Met name de schapenmest was van belang. Deze werd gebruikt om de akkers vruchtbaar te maken. Ook was de schapenmest een schaars goed. In Drenthe was de schapenmest zelfs zo waardevol dat het 'zwart goud' werd genoemd. Het beheer van de heide was toentertijd slechts een bijproduct van de manier waarop de schaapherders met het land leefden. Rond 1900 nam de interesse in gescheperde schaapskudden af. Dit kwam onder andere door de introductie van kunstmest. Kunstmest bleek een goedkoop en krachtig wondermiddel te zijn om de akkers vruchtbaar te maken. Ook voor de andere schapenproducten kwamen alternatieven op de markt. Hierdoor werden de gescheperde schaapskudden overbodig. Langzamerhand verdwenen zij uit het landschap. Met het verdwijnen van de schaapskudden, werd de heide langzaam maar zeker verdrongen door gras- en boomsoorten. Hiermee verdwenen ook verschillende plant- en diersoorten die van dit landschapstype afhankelijk waren. Voornamelijk door het verlies van de heidelanden kwam er een herwaardering van de gescheperde schaapskudden. Om de heide te behouden, zetten natuurorganisaties, particuliere landeigenaren de overheid tegenwoordig gescheperde schaapskudden in. Het gaat dan om een kudde schapen die overdag wordt gehoeid en aangestuurd door een herder met een of meerdere honden. Het 'scheperen' houdt in dat de herder bij de kudde aanwezig is en de kudde, al dan niet op basis van een begrazingsplan, aanstuurt. Er zijn twee typen gescheperde schaapskudden: rondtrekkende schaapskudden en gevestigde schaapskudden. De rondtrekkende gescheperde schaapskudde trekt door verschillende natuurgebieden en verblijft

's avonds en 's nachts binnen rasters, zoals de schaapskudde van Chris Grinwis op de Veluwe. De gevestigde gescheperde schaapskudden trekken overdag door het landschap en verblijven 's avonds en 's nachts in de schaapskooi. Hier zijn herders Michiel Poelenije, Anja Prent, Johan Coelingh (allen in Drenthe) en Cynthia Berendsen (in Gelderland) en hun kuddes voorbeelden van. Naast de gescheperde schaapskudden zijn er schaapskudden die niet of zeer beperkt door het landschap trekken. Deze 'gerasterde schaapskudden' staan vrijwel altijd binnen rasters op de hei.

De schaapskudde

Een schaapskudde bestaat over het algemeen uit honderd tot een paar honderd schapen, eventueel aangevuld met een aantal geiten. De meeste schapen in een schaapskudde zijn ooiën (vrouwjesschapen). Een kleiner deel bestaat uit hamels (gecastrateerde mannetjesschapen). De hamels met een bel om de nek (belhamels) zijn vaak de leiders van de groep. Om de grootte van de kudde en het schapenras in stand te houden, worden niet-gecastrateerde mannetjes een paar maanden na hun geboorte door de herder weggehaald uit de kudde. De rassen van de schapen variëren per schaapskudde. Vaak kiezen herders van gescheperde schaapskudden voor traditionele schapenrassen die goed zijn aangepast aan de omgeving waarin zij leven. Traditionele heideschapenrassen, zoals het Drents heideschaap (zie kader p. 6), leven al vele eeuwen op de hei en zijn gewend aan dit landschap met zijn schaarse voedsel. De bouw van het schaap is erop ingesteld om met weinig voedsel rond te kunnen komen. Dit is heel anders dan bij andere schapenrassen, zoals de Texelaar. De Texelaar wordt gehouden om zijn wol- en vleesopbrengst en begraaft polders en dijken op het eiland. Dit ras heeft relatief meer voedingsstoffen nodig om gezond te blijven. Voor het leven op de heide zijn zij minder geschikt dan de traditionele heideschapenrassen.

Afbeelding 2. Herder Anja Prent hoedt met hond Finn de schaapskudde in het Dwingelderveld, Drenthe. Foto: Anouck Fietje, 2022.

Drents heideschaap

In het Dwingelderveld wordt er gewerkt met traditionele Drentse heideschappen. Het Drents heideschaap is het oudste schapenras in West-Europa.

Afbeelding 3. Deel van de schaapskudde bij Ruinen, Drenthe. Foto: Anouck Fietje, 2022.

Het heidelandschap

In het heidelandschap vinden we verschillende vegetatietypes. In hoofdzaak groeien er heidesoorten, zoals dop- en struikheide. Heidestruiken groeien voornamelijk op voedingsarme en zure gronden. Dit zijn gronden met weinig mineralen en kalk. In Nederland komt struikheide het meest voor. Deze groeit aan de kust en in het midden en oosten van het land. De heide bloeit voornamelijk in de nazomer, van half augustus tot half september.

Naast heidestruiken vinden we in het heidelandschap ook zandplekken, vennen, bos en mos. Dankzij die variaties in het landschap, biedt het heidelandschap leefruimte aan verschillende plant- en diersoorten. In het Drentse heidelandschap leven alleen al vijftien verschillende soorten amfibieën en reptielen. Daarnaast biedt de Drentse heide een biotoop aan meer dan zestig procent van alle Nederlandse dagvlinders, ook heel zeldzame zoals het gentiaanblauwtje (kader 2). Ook groeien er zeldzame planten op de Drentse en Gelderse heide, zoals de beenbreek en de klokjesgentiaan.

Ontstaan van de hei

In Nederland kan een heidelandschap op twee manieren ontstaan: onder natuurlijke omstandigheden of door ingrijpen

van de mens. Het natuurlijk ontstane heidelandschap is voornamelijk te vinden langs de kust op plekken waar de grond van nature arm aan voedingsstoffen is, zoals de duinen.

De oudste door de mens gecreëerde heidelandschappen ontstonden ongeveer 5000 jaar geleden. Voornamelijk in het noorden en oosten van het land staken mensen stukken bos in brand om landbouwgrond te verkrijgen. De gebieden waren door de verbrande vegetatie namelijk vruchtbaar, waardoor er gewassen op verbouwd konden worden. Nadat het land drie jaar was bebouwd, was de grond echter uitgeput. Op die uitgeputte gronden werd vervolgens vee gehouden, waaronder schapen. Door het grazende vee konden op het land geen grote struiken en bomen groeien. Hierdoor kon de heide floreren. De uitgestrekte, vochtige heide van het Drentse Dwingelderveld is een voorbeeld van een gecultiveerd heidelandschap. Het is zelfs het grootste en best ontwikkelde natte heidegebied van West-Europa. Om het biodiverse cultuurlandschap te behouden, is beheer ervan noodzakelijk.

Afbeelding 5. Schaapskudde Ruinen, Drenthe. Foto: Anouck Fietje, 2022.

Gentiaanblauwtje op klokjesgentiaan

Het gentiaanblauwtje is een zeldzame vlinder, waarvan de mannetjes blauwgekleurd zijn en de vrouwtjes grijsbruin. De vlinder is voor zijn voortbestaan afhankelijk van de klokjesgentiaan en de knoopmier. In de zomermaanden leggen de volwassen vlinders eitjes op de klokjesgentiaan. Hier kruipen de rupsen van het gentiaanblauwtje uit en verstoppen zich in de bloem. Na enkele weken laten de rupsen zich uit de bloem vallen. Verlokt door de geur van de rups, nemen knoopmieren rupsen mee naar hun nest. Hier worden de rupsen door de waardmieren verzorgd, in ruil voor wat zoetigheid dat de rups produceert. Na een paar maanden, soms zelfs een jaar, verpoppen de rupsen. Een paar weken later ontpoppen zij tot vlinders en verlaten ze het mierennest. Dan begint de cyclus opnieuw.

Afbeelding 4. Klokjesgentiaan. Hajotthu, CC BY-SA 3.0 <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>, via Wikimedia Commons

De herder

Gescheperde schaapskudden spelen een belangrijke rol in het beheer van het heidelandschap. De gescheperde schaapskudden begrazen het land en de schapen nemen in hun vacht veel zaden mee die ze op die manier verspreiden. Dit beheer gebeurt onder aansturing van de schaapherder. De schaapherder, diens specifieke kennis en schaapskudde worden tegenwoordig ingehuurd door gemeentes, natuurorganisaties en particuliere landgoedeigenaren voor beheeropdrachten.

Begrazen

Gescheperde schaapskudden beheren het heidelandschap door verschillende plantsoorten te begrazen. Voor het behoud van de heide is het van belang dat de minder gewenste soorten zoveel mogelijk uit het landschap worden verwijderd, terwijl de gewenste heidestruiken worden onderhouden. Met begrazing worden die minder gewenste soorten, zoals het pijpenstrootje en scheuten van dennenbomen, verwijderd. Toch hoeven de minder gewenste planten niet volledig te verdwijnen: *'Niets hoeft helemaal weg. Ook in het pijpenstrootje leven insecten. En waar moeten die dan heen?'* vertelt Cynthia Berendsen, herder van de Rhedense Schaapskudde. Er wordt gestreefd naar een gevarieerde mozaiekstructuur van de heide.

In het beheer van de boomscheuten en kleine boompjes spelen met name geiten een belangrijke rol. Geiten kunnen beter klimmen dan schapen en kunnen hierdoor beter bij hogere plantsoorten. Door op zijn achterpoten te staan, kan een geit een kleine boom tegen de vlakke duwen. Deze kan dan door de geit en de rest van de kudde worden begraasd.

De heideplanten worden juist door de gescheperde schaapskudden onderhouden. De schapen eten

de topjes van de heidestruiken. Hierdoor loopt de heidestruik opnieuw uit en blijft hij vitaal. Ook ontstaat er door de heidebegrazing een gevarieerde structuur in het landschap. Heidestruiken worden met name in de winter begraasd. *'De heide heeft dan een zoete en houtachtige smaak die de schapen lekker vinden.'* stelt Anja Prent, herder op het Dwingelderveld.

Maatwerk in beheer

Een andere manier waarop de gescheperde schaapskudde het heidelandschap beheren, is door vertrapping. Tijdens het betreden van het heidelandschap, vertrappen de schapen ongewenste vegetatietypes, zoals grassen en mossen. Hierdoor komt er licht en lucht in de grond terecht. Gewenste soorten, zoals heidestruiken, krijgen hierdoor de ruimte om zich te ontwikkelen. Dankzij het betreden van het landschap, verspreiden schapen ook plantenzaden door het landschap. Deze zaden worden via de schapenwol, hoeven en ontlasting door het landschap verplaatst.

Het begrazen en betreden door de schaapskudde wordt geleid door de schaapherder met herdershonden. De schaapherder heeft kennis van het landschap en de natuur en stuurt de kudde naar de plekken die zij mogen betreden en begrazen. Dankzij dit scheperen wordt er maatwerk in het

beheer geleverd.

'Het lijkt misschien alsof we maar wat dolen op de heide, maar we zijn heel gericht bezig. Daar ligt ook de kracht van de gescheperde kudde, omdat je perfect kunt sturen. Het is ook seizoensgebonden. Als op een specifieke plek 's zomers de klokjes-gentiaan staat, dan blijf je daar weg.' stelt Johan Coelingh, ook herder op Achter 't Zaand, Drenthe. *'Door het meanderen door het veld, verhoog je ook*

'Door het meanderen door het veld, verhoog je ook de biodiversiteit. Je behoudt de natuurlijke structuur, waardoor ook insecten en dergelijke kunnen overleven.'

JOHAN COELINGH
HERDER

de biodiversiteit. Je behoudt de natuurlijke structuur, waardoor ook insecten en dergelijke kunnen overleven.' vult Anja Prent aan.

Natuurmonumenten werkt graag met gescheperde schaapskudden samen om biodiversiteitswinst te behalen. Volgens Ellen ter Stege, ecoloog bij Natuurmonumenten, heeft de mogelijkheid tot het scheperen van schaapskudden verschillende voordelen om dit doel te behalen: *'De herder heeft invloed en kan het resultaat sturen. Je kunt de herder de opdracht geven om de natuurdoelen te bereiken. Bijvoorbeeld als er in een gebied te veel gras staat, het terrein te ruig wordt of de heide er te oud wordt en je er wat verjonging wil. Je kunt dan zeggen dat ze moeten opletten voor kwetsbare soorten en in een gebied weg moeten blijven. Of dat ze niet gaan lopen op de plekken waar nachtzwaluwen broeden in juni. Je kunt goed sturen om de huidige natuurwaarden te behouden, maar ook om de toekomstige natuurwaarden te verhogen.'*

ELLEN TER STEGE
ECOLOOG BIJ
NATUURMONUMENTEN

Gescheperd versus gerasterd

Niet alleen gescheperde maar ook gerasterde schaapskudden worden ingezet om het heidelandschap te beheren. Gerasterde schaapskudden blijven een of meerdere dagen binnen een afzetting. Zij trekken dus niet door het heidelandschap. Over het algemeen leidt het beheer met gerasterde schaapskudden tot een monotone landschap met minder afwisselende structuren en biodiversiteit. Dit komt doordat schaapskudden binnen rasters het land intensiever begrazen. Dit heet ook wel drukbegrazing.

Jan Potkamp, coördinator natuurbeheer bij Natuurmonumenten, heeft in het verleden wel eens gewerkt met schapen die binnen rasters stonden. In het Gelderse natuurgebied Wolfheze heeft hij

de achteruitgang van biodiversiteit zelf ervaren: *'De schapen werden hooguit een keer per week gehoed. We liepen er toen tegenaan dat er dingen mis kunnen gaan. Als de kudde binnen een raster staat wordt er intensief begraasd. Op een gegeven moment waren de zeldzame planten die daar*

groeiden flink achteruitgegaan.'

De herders van de gescheperde schaapskudden maken ook wel eens gebruik van drukbegrazing, wanneer bijvoorbeeld het pijpenstrootje veel voorkomt in het landschap. Toch hebben zij hier geen rasters bij nodig: *'Bij drukbegrazing maken wij gebruik van de hond. Zodra wij klaar zijn met de drukbegrazing, loopt de kudde weer weg en dan is het terrein weer voor de natuur. Dan hoeft er ook geen raster te worden*

afgebroken,' vertelt herder Johan. *'Elk raster dat in de natuur staat, is natuurlijk een belemmering voor de natuur. Als een raster te hoog is, komen er dieren zoals reeën, egels en adders in vast te zitten. Dat is de kracht van een gescheperde kudde: je hebt geen rasters nodig. Een herder en een hond zijn in principe een afrastering. Flexibeler dan flexibel.'*

In tegenstelling tot de gescheperde schaapskudde, meandert de gerasterde schaapskudde niet of veel minder door het landschap. Het heidelandschap wordt hierdoor intensiever begraasd. Daarnaast is er nauwelijks sprake van betreding en worden plantenzaden nauwelijks door het landschap verspreid. Over het algemeen worden gerasterde schaapskudden minder bevorderlijk geacht voor het behoud van biodiversiteit in heidelandschappen.

'Een herder en een hond zijn in principe een afrastering. Flexibeler dan flexibel.'

JOHAN COELINGH
HERDER

Hederskennis

De herder als landschapsarchitect

Het scheperen van de schaapskudde is mogelijk dankzij de kennis en kunde van de herders. Deze 'hederskennis' hebben de schaapherders veelal in de praktijk opgedaan, in wisselwerking met hun omgeving en schaapskudde. Omdat schaapherders bijna dagelijks met de schaapskudde op de

heide te vinden zijn, hebben zij als geen ander kennis van het leven op de velden. Daarnaast wordt deze hederskennis vaak door orale overdracht van generatie op generatie doorgegeven, en niet via formele scholing. In Drenthe heeft herder Anja Prent het ambacht geleerd van haar collega-herder Johan. En ook in Gelderland heeft herder Cynthia Berendsen het vak van haar voorganger geleerd.

Schaapherders hebben veel kennis van de omgeving waar zij de schapen vaak hoeden. Zo kent een herder verschillende plant- en diersoorten en weet de herder die te vinden in de gebieden waar hij of zij de kudde hoedt. Daarnaast weet een herder ook hoe de verschillende organismen zich tot elkaar verhouden. De relatie tussen de klokjesgentiaan, het gentiaanblauwtje en de knooppier (zie kader p. 7) is hier een voorbeeld van. Deze kennis van de natuur zetten de herders in om de kudde goed aan te kunnen sturen. De herder kan gezien worden als de architect van het landschap en leidt de schaapskudde door het te beheren heidelandschap.

Een schaapherder heeft ook kennis van de manier waarop het weer de schaapskudde beïnvloedt. En niet altijd heeft een herder hier controle op, weet Johan: *'Het grazen lukt ook niet altijd. Je kunt denken: we gaan daarnaartoe, maar soms hebben de schapen daar geen zin in.*

Of ze moeten weer door de regen lopen, en daar houden schapen niet van, en andere keren is het weer te heet.' Herder Anja Prent stelt dat *'je als schaapherder moet meedelen met de omstandigheden die je geboden worden, zoals het weer en het gedrag van de dieren. Als het regent bijvoorbeeld, lopen de schapen sneller. Als de schapen sneller lopen, wordt het land ook oppervlakkiger begraasd.'* De kennis van de omgeving en de invloed van de begrazing van de schapen daarop wordt dan ook door de herders meegenomen in de begrazingsplannen. Is het regenachtig weer, dan weten de herders dat ze nog eens terug moeten naar het gebied.

Begrazingsplannen

In het beheer van het heidelandschap speelt niet alleen de hederskennis een belangrijke rol. Herders van tegenwoordig voeren beheeropdrachten uit van verschillende opdrachtgevers, zoals Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. Bij opdrachten voor Natuurmonumenten stelt een schaapherder de begrazingsplannen op in samenwerking met een ecoloog en een landschapsbeheerder. In een begrazingsplan staat onder andere beschreven wat het nagestreefde natuurdoeltype is en wat de intensiteit van begrazing per gebied of deelgebied zal zijn.

De drie deskundigen komen meerdere keren per jaar samen voor de begrazingsopdrachten. *'We starten met een begrazingsopdracht. Daarna is er ten minste jaarlijks een evaluatie en wordt het plan zo nodig bijgesteld,'* zegt Ellen ter Stege. Samenwerking is relevant, omdat de gesprekspartners op die manier hun specifieke kennis met elkaar kunnen

delen. De herder leert van de ecologen en landschapsbeheerders, en vice versa. Zo leert ook coördinator Jan Potkamp wel eens iets van de herders: *'Van Cynthia leer ik weer dingen. Zij heeft zoveel kennis; zij loopt altijd op die heide. Veel kennis*

van de vakmensen vind je niet in boeken terug.' Bij het opstellen en bespreken van begrazingsplannen worden de specifieke kennis van alle betrokkenen geïntegreerd.

In de uitvoering van de begrazingsplannen speelt de hederskennis een hoofdrol. Ellen ter Stege legt uit dat de herder voor een groot deel bepaalt waar hij de schaapskudde laat lopen en grazen: *'Uiteindelijk bepaalt de herder in belangrijke mate waar de kudde op een bepaalde dag is. Wij hebben daar natuurlijk wel invloed op, maar hij loopt met de kudde door het natuurgebied en bepaalt waar hij graast en hoelang hij er moet blijven. Dat is*

natuurlijk ook de kennis die wij inhuren en wij verwachten dat de herders die hebben. Wel gebeurt dat binnen de grenzen van het begrazingsplan en over afwijkingen is er contact met Natuurmonumenten.'

'De begrazingsplannen zijn handvatten,' vertelt herder Cynthia Berendsen. Bij het begrazen werkt de herder samen met de natuur: *'Als de schapen willen, kan dat. Maar het is niet strikt "moeten". Je werkt met dieren en de natuur. De natuur laat zich niet zeggen wat die moet doen.'*

Afbeelding 6. Het houden van gescheperde schaapskuddes in Drenthe. Foto: Stichting Behoud Drentse Schaapskudden / KIEN.

Meerwaarde van de gescheperde schaapskudden

Niet alleen spelen gescheperde schaapskudden een belangrijke functionele rol in het beheer van de heidellandschappen, ook dragen zij bij aan de productie van natuurlijke mest en heidewol. De herders zouden hierom meer waardering verdienen, vindt Johan: *'Wij herders worden gewaardeerd vanwege de leukheid: de schaapjes op de hei en een gesprekje met de herder aan het wandelpad. De functionaliteit is niet bij iedereen bekend.'*

Toerisme

Een witte wolk schapen op de paarse velden is vaak een idyllische verschijning. Uit alle uithoeken van Nederland trekken toeristen naar de heide om ervan te genieten. Dit levert de toeristische sector jaarlijks miljoenen euro's op. Ook de herders dragen er actief aan bij om de toeristen te trekken. Dit doen zij bijvoorbeeld door bijzondere evenementen rond de schaapskudde te organiseren, zoals de lammetjesdagen en de schapenscheurdagen. Van heide en ver komen mensen naar de hei om hierbij te kunnen zijn.

'Het is leuk om bezoekers deze activiteiten te laten beleven. Ook levert dit extra inkomsten op, waarmee we de kudde in stand kunnen houden. De toeristische evenementen vloeien ook voort uit de subsidies die we krijgen van de provincie, die toegankelijkheid als voorwaarde stelt.' vertelt herder Anja Prent. Albert Kerssies, voorzitter van de Stichting Het Drentse Heideschaap, beaamt dit: *'De lammetjesdagen voorzien in een grote behoefte bij het publiek. Het is een uitstekend middel ter promotie van de kuddes. We zoeken naar manieren om het voor de schapen minder stressvol te laten verlopen, en met*

wat creativiteit moet dat kunnen lukken.'

Herder Johan deelt ook zijn ervaring met de lammetjesdagen: *'Lammetjesdagen zijn fantastisch voor de mens, maar voor het dier afschuwelijk,'* stelt hij. *'Mensen willen de lammetjes aaien en iedereen is laaiend enthousiast. Het regent dan ook nieuwe leden bij Natuurmonumenten. Maar twee dagen na zo'n dag zijn de lammetjes nog compleet suf van het aaien en is er nog stress in de kudde. De schapen zijn onrustig. Het gaat ons om de kudde. Die moet gezond en vrij van stress zijn. Als daar een toeristisch aspect bij kan, dan is dat prima. Maar wij vonden dat het dierenwelzijn in het geding kwam op zo'n lammetjesdag.'* Anja en

Johan zijn dan ook met de lammetjesdagen gestopt. Andere schaapherders, zoals Cynthia Berendsen, erkennen ook dat de lammetjesdagen stressvol zijn voor de schapen. Cynthia heeft er daarom voor gekozen de dagen aan te passen.

Schapenmest

De schapenpoep wordt gebruikt als duurzame mest. Dit wordt gedaan voor voedselproductie, maar ook voor wildakkers, zoals in Drenthe. *'Onze schapenmest is een natuurlijk, biologisch product. Hier kan geen synthetisch product zoals kunstmest tegenop. Onze schapenmest uit de potstal gaat naar de graanakkers op de es en het veld. Deze wildakkers zijn er om de biodiversiteit te vergroten,'* vertelt Anja Prent. Op de heide in Ruinen (Drenthe) hoedt Michiel Poelenije een schaapskudde. De mest van deschapen wordt op nabijgelegen graanakkers gebruikt. De schapenmest is bevorderend voor een duurzame landbouw, omdat de mest lokaal wordt gebruikt

(en er dus geen vervuילend transport nodig is), en omdat de natuurlijke schapenmest het landschap niet of minder vervuילt.

Heidewol

Schapenwol is een mooi, natuurlijk en duurzaam product dat ook in de hedendaagse samenleving waardevol kan zijn. Heidewol kan op verschillende manieren worden gebruikt en toegepast: van het breien van een trui tot aan het isoleren van een huis. Zo draagt herder Chris Grinwis zelfgebreide truien van eigen schapenwol en slaapt de hond van herder Anja Prent op een gevilt kleedje van wol van haar lievelingsschaap. Toch wordt de Nederlandse heidewol amper gebruikt en omdat er weinig bekend is over de kwaliteit van de wol wordt deze vaak zelfs beschouwd als een waardeloos product. Herders verdienen maar weinig geld aan de wol of raken deze zelfs niet kwijt. Zo houdt Chris Grinwis

jaarlijks liefst 600 kg heidewol over. Hij zoekt naar waardevolle toepassingen van de wol, net al veel andere herders.

Natuureducatie

Jaarlijks bezoeken wisselende hoeveelheden wandelaars en schoolklassen de rondtrekkende schaapskudden, of mensen lopen een dagje mee om meer te leren over de gescheperde kudde en het belang ervan. Tijdens het hoeden op de hei of het verblijf in de schaapskooi deelt de herder diens kennis van en passie voor de natuur met het publiek: *'Ik wijs mensen op de natuur en probeer ze te leren kijken, zien en te genieten,'* vertelt Cynthia Berendsen. Op deze manier deelt de herder een vorm van natuurkennis en -waardering die niet uit de boeken te leren is.

'Wij herders worden gewaardeerd vanwege de leukheid: de schaapjes op de hei en een gesprekje met de herder aan het wandelpad. De functionaliteit is niet bij iedereen bekend.'

JOHAN COELINGH
HERDER

De potstal

De schapenmest wordt gevormd in de schaapskooi met het zogenoemde 'potstalsysteem'. Om de anderhalf tot vier weken wordt er over de uitwerpselen van de schapen een strooisellaag uitgespreid. In de kudde Achter 't Zaand geven de herders voorkeur aan het heidestrooisel afkomstig van een lokaal veld. Volgens herder Anja Prent is dit het mooiste strooisel dat er is. Wanneer de mest een bepaalde hoogte heeft bereikt, wordt de stal geleegd en de mest verkocht aan lokale boeren.

Afbeelding 7. Potstal van schaapskudde Achter 't Zaand. Foto: Anieck Fietje, 2022.

Uitdagingen voor de toekomst

De toekomst van de gescheperde schaapskudden in het heidelandschap is onzeker, ondanks hun relevantie voor het behoud van de heidelandschappen. De herders van gescheperde schaapskudden kampen met financiële onzekerheid, herderskennis dreigt te verdwijnen door beperkte overdrachtsmogelijkheden, en de rondtrekkende schaapskudden lopen mogelijk gevaar door de terugkeer van de wolf.

Schrale financiën

Hoewel het heidelandschap de toeristische sector veel geld oplevert, merkt de schaapherder hier zelf weinig van. De inkomsten van de gescheperde schaapherders zijn vergelijkbaar met de eigenschappen van heidegrond waar ze zoveel van hun tijd doorbrengen: beide zijn schraal. De herders hebben moeite om

'Het is belangrijk dat de provincies het belang van dit soort oude beroepen inzien en er extra geld voor over hebben. Anders kunnen wij de herders gewoon niet betalen.'

ELLEN TER STEGE
NATUURMONUMENTEN

hun broek op te houden. Hun financiële situatie is zelfs zo nijpend dat er vragen over zijn gesteld in de Tweede Kamer (zie de publicatie: *Schriftelijke vragen gescheperde schaapskudden*, 2021). In de verschillende provincies ervaren de herders van de gescheperde kuddes hinder van de magere inkomsten: 'Ik ben de enige betaalde herder. Ik maak veel uren en krijg weinig geld,' stelt Cynthia Berendsen. 'Het is geen 8-5 baan, het is een manier van leven. Ik ben zeven dagen in de week, 24 uur per dag aan het werk. Soms sta ik om drie uur 's nachts op om bij de schapen te checken hoe het

gaat. Om de vijf jaar zijn er nieuwe rondes en het de vraag of ik weer geld kan krijgen.' Voorheen werkte Cynthia samen met een collega-herder. Vanwege de magere inkomsten, was dit niet langer houdbaar. Zij werkt wel veel samen met vrijwilligers, maar hun hulp biedt geen oplossing voor haar lange werkweken. Naast mager, zijn de inkomsten van de herders ook onzeker, vertelt Anja Prent: 'Per jaar verschillen onze inkomsten. Elk jaar moet je weer creatief zijn om nieuwe mogelijkheden aan te boren.'

Schaapherders verdienen hun inkomen voornamelijk met beheeropdrachten voor terreinbeheerders zoals Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. Om de herders te kunnen betalen, zijn deze organisaties voor een groot deel afhankelijk van subsidies van de provincie. 'Het is belangrijk dat de provincies het belang van dit soort oude beroepen inzien en er extra geld voor over hebben. Anders kunnen wij de herders gewoon niet betalen,' stelt Ellen ter Stege van Natuurmonumenten. 'Of de subsidie vanuit de provincie hoog genoeg is om een gescheperde kudde te betalen, hangt sterk af van het gebied en de financiering die de kudde zelf heeft,' vertelt ze. 'Voor grote, aaneengesloten gebieden is de subsidie

meestal genoeg om de schaapherder te betalen, maar voor geïsoleerde gebieden, waar de schapen meerdere keren per jaar met een vrachtwagen naartoe gebracht moeten worden, kom je meestal niet uit met de subsidietoelage. Verder maakt het ook nog veel uit wat de staat van de hei is. Is er veel vergrassing, dan heb je veel meer de inzet van een schaapskudde nodig, dan wanneer het alleen om "regulier" onderhoud gaat. In Gelderland speelde in 2019 bij het ingaan van de periodieke beheerovereenkomst in het kader van het Subsidietelsel Natuur en Landschap dat de provincie niet het gehele vastgestelde subsidiebedrag heeft uitgekeerd aan de terreinbeheerders. Een dergelijk contract is voor zes jaar, dus daar lopen we nu nog steeds tegenaan.'

Overdracht van herderskennis

Voor de schaapherders is het een uitdaging om hun herderskennis levensvatbaar te houden. Dit heeft onder andere te maken met de introductie van de opleiding tot schaapherder. Sinds 2015 kunnen studenten een herdersopleiding volgen in Velp. Na twee jaar ontvangt een student zijn of haar diploma. Een aantal herders die we hebben gesproken vindt de herdersopleiding echter niet de juiste plek om een goede schaapherder te worden. Volgens hen worden er te weinig praktijkturen gemaakt en ligt er een nadruk op begrazing met rasters.

'Herder zijn is een vak,' zegt Chris Grinwis. 'Je moet uren maken, wel 10.000 voordat je door hebt waar je eigenlijk mee bezig bent. Om het vak echt in de vingers te krijgen moet je een aantal jaren meelopen met een leraar. Dat geldt voor elk ambacht.'

De opleiding tot schaapherder voldoet niet aan deze voorwaarde. De 320 praktijkturen, verspreid over twee studie jaren, zijn er volgens hem veel te weinig. 'Mensen voelen zich dan al heel wat, maar een hoed en een staf maken nog geen herder.'

CHRIS GRINWIS
HERDER

maken nog geen herder.' Johan Coelingh beaamt dit. 'Schaapherder word je niet op school. Herder word je in de praktijk,' vindt hij. Een passend alternatief om het herdersvak goed onder de knie te krijgen, is volgens de herders het meester-gezel-model. Hierbij wordt de herderskennis een-op-een overgedragen. Net zoals dat vroeger ging en ook tegenwoordig in Duitsland nog steeds gebeurt. Albert Kerssies ziet een positieve ontwikkeling in de opleiding. 'In Drenthe hoor ik steeds positievere geluiden over de herderopleiding in Velp. De opleiding wordt ook wel steeds beter, meer gelieerd aan de praktijk.'

Terugkeer van de wolf

Met de terugkeer van de wolf in het Nederlandse landschap, hebben de herders er een uitdaging bij. Wolven zijn met name actief tijdens de schemering en de nacht, maar laten zich soms ook overdag zien. De rondtrekkende herder Chris Grinwis maakt zich zorgen om zijn schapen. Volgens hem springen wolven gemakkelijk over zijn standaard schapenrasters heen en kunnen zo bij zijn schapen komen. Er zijn verschillende mogelijke oplossingen naar voren geschoven om de schapen tegen de wolf te beschermen. Speciale wolfwerende rasters zijn hier een voorbeeld van. Wolfwerende rasters zijn speciale rasters die zo zijn ontworpen dat de wolf er niet overheen kan springen of onderdoor kan kruipen. Toch zijn niet alle herders overtuigd van deze innovatie. Michiel Poelenije, herder van Schaapskudde Ruinen in Drenthe, vertelt dat deze rasters duur zijn in aanschaf, veel tijd kosten om te installeren en bovendien een gevaar voor andere diersoorten vormen. Verschillende diersoorten, zoals egels en herten, kunnen er namelijk in vast komen te zitten en daarbij sterven. Daarnaast hebben schaapherders in andere delen van Europa

Abbeelding 8. Wolfwerende rasters in Rheden. Foto: Anouck Fietje, 2023

al goede ervaringen opgedaan met speciale honden die de kudde kunnen beschermen (zie [link](#)). De herders van de gevestigde schaapskudden maken zich wat minder druk om de wolf. De schapen van Anja Prent en Johan Coelingh verblijven 's nachts in de schaapskooi. Volgens hen is de schaapskooi een veilige plek om 's nachts in te verblijven, omdat de wolf er niet in kan komen. Niet voor niets ziet Albert Kerssies de toekomst van

de gescheperde schaapskudde die terugkeert naar de schaapskooi positief in: *'Misschien gaan herders weer meer gescheperd op pad en voor de nacht terug naar de kooi in verband met de wolf.'* Michiel Poelenije ziet de schaapskooi als een win-winsituatie. Niet alleen blijven de schapen beschermd tegen de wolf, ook draagt de opgepotte mest bij aan een duurzame landbouw.

Afbeelding 9. Het houden van gescheperde schaapskuddes in Drenthe.
Foto: Stichting Behoud Drentse Schaapskudden / KIEN.

Per seizoen

Seizoen	Landschap	Wat doet het dier	Wat doet de erfgoedbeoefenaar
Lente	Landschap komt in bloei en is hierdoor voedselrijk voor de schapen. De lammertijd is intensief.	Schapen hebben een dikke, warme vacht. Eten grassen en boomscheuten. Betreden de grond. Het begrazen van de heidevelden heeft een grote invloed op de plantengroei in het veld.	Schapen hebben de warme winter-vacht niet meer nodig. De herder scheert de schapen. Tijdens het scheperen worden zeldzame en bijzondere planten vermeden.
Zomer	Het is warm, het landschap is voedselrijk. Ook zeldzame bloemen bloeien, waaronder het rozenkransje.	Schapen hebben een dikke, warme vacht. Eten grassen en boomscheuten. Betreden de grond. Het begrazen van de heidevelden heeft een grote invloed op de plantengroei in het veld.	Schapen hebben de warme winter-vacht niet meer nodig. De herder scheert de schapen. Tijdens het scheperen worden zeldzame en bijzondere planten vermeden.
Herfst		Eten grassen en boomscheuten. Betreden de grond. Ooien worden gedekt door de rammen.	De herder denkt aan het komende lammerseizoen. De rammen (die gewoonlijk afgescheiden grazen van de rest van de kudde) mogen een week of zes met de kudde mee om de ooien te dekken. Een aantal niet-gecastreerde mannetjes worden weggehaald uit de schaapskudde om de grootte van de kudde en het schapenras in stand te houden.
Winter	Het landschap is minder voedselrijk, en de heide smaakt zoeter. De dagen zijn korter; het is eerder donker buiten.	Eten grassen en heide. Betreden de grond.	In verband met de arme bodem worden de schapen bijgevoerd.
Jaarrond		Begrazen en betreden.	Schapen hoeden.

In het kort

Gescheperde schaapskudden spelen een belangrijke rol in het beheer van het heidelandschap en het behoud van zijn biodiversiteit. Dit doen zij door het heidelandschap te begrazen en te betreden. In het beheer is de schaapherder de architect van het landschap. De herder leidt de kudde naar de minder gewenste plantsoorten en vermijdt de bijzondere soorten. Daarnaast leveren gescheperde schaapskudden duurzame mest en wol en de herder en zijn kudde dragen bij aan natuureducatie. De herders van de kuddes staan echter voor verschillende uitdagingen. Schamele en onzekere inkomsten en een stroeve kennisoverdracht bemoeilijken het in stand houden van het ambacht. Daarnaast vormt de terugkeer van de wolf in het Nederlandse landschap een uitdaging voor de rondtrekkende, gescheperde schaapskudden. Om zowel het immaterieel erfgoed van de gescheperde schaapskudde én het biodiversiteit heidelandschap te behouden, dienen de gescheperde schaapskudden meer erkenning en waardering te krijgen, ook financieel.

COLOFON

'De gescheperde schaapskudde. Hoeder van het leven op de hei' is een uitgave van KIEN, 2023.

KIEN maakt deel uit van het Nederlands Openlucht-museum, Hoeflerlaan 4, 6818 SG Arnhem.
+31 (0)26 3576 113
info@immaterieelerfgoed.nl
www.immaterieelerfgoed.nl

Voor hun medewerking aan deze brochure danken wij in het bijzonder een aantal mensen. Zij zijn eind 2022 en/of begin 2023 geïnterviewd.

Schaapherders van gescheperde schaapskuddes

Michiel Poelenije (Schaapskudde Ruinen, Drenthe)
Anja Prent en Johan Coelingh (Achter 't Zaand, Drenthe)

Cynthia Berendsen (Rhedense Schaapskudde, Gelderland)

Chris Grinwis (Gelderland)

Natuurmonumenten Gelderland

Ellen ter Stege (ecoloog)

Jan Potkamp (coördinator natuurbeheer)

Stichting behoud Drentse Schaapskudden

Albert Kerssies (voorzitter)

Auteur

Anouck Fietje

Redactie

Jet Bakels

Koen Arts

Tekstredactie

M. den Ouden

Beeldmateriaal

Anouck Fietje

Wikimedia

Stichting Behoud Drentse Schaapskudden

KIEN

Vormgeving

KIEN

Afbeeldingen omslag: Het houden van gescheperde schaapskuddes in Drenthe. Stichting Behoud Drentse Schaapskudden / KIEN.